

Deák István: POKOL ÉS FELSZABADULÁS

Ungváry Krisztián: *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II.* Fordította Ladislaus Löb*

Yale University Press, New Haven, 2005. 475 old., \$35

1944 karácsonya volt. A fogaskerekű vasút svábhegyi végállomásánál békés hangulatban várakoztak a városba készülőök. Bár csaknem két hónapja hallották már a szovjet ágyúk dörgését kelet felől, ezen a jómódú budai környéken nem sok embernek volt rokona vagy ismerőse Pest szegényebb keleti kerületeiben, akikért aggodott volna. Hirtelen egy csapat katonája jelent meg a peronon, ismeretlen gyártmányú géppisztolyokkal: fehér overál volt rajtuk, és alatta valami furcsa egyenruha. A szovjet Vörös Hadsereg egy előretolt alakulata volt. Szép nyugodtan felszálltak a fogaskerekűre a többi utassal együtt, és a legenda szerint néhány civil nyomban meg is szabadították a karórájától. Azzal, hogy az oroszok teljesen váratlanul megjelentek a magyar főváros nyugati részén, a várost körülvevő acélgyűrű csaknem teljesen bezárult és megkezdődött a második világháború történetének egyik legdrámaibb ostroma.

A *Budapest ostroma* rendkívül drámai könyv, tele lebillincselő, olykor egyenesen humoros történetekkel, meg szívet tépő beszámolókkal a szenvedésről, a határtalan kegyetlenségről és a bámulatos tisztességről. És részletes adatokkal haditervekről, logisztikáról, csapatmozgásokról és embervesztéséről. John Lukacsnak, aki a könyvhöz kiváló előszót írt, igaz van: „páratlan hadtörténeti mű is” ez a könyv. Miután gyerekkorom egy részében csak néhány lépésre laktam a fogaskerekű vonalától, nagyon jól el tudom képzelni Ungváry nagyszerű könyvének imént idézett jelenetét. Ungváry nyomban tisztázza, amit ezek a budai lakosok is nagyon jól tudtak: a diadalmas Vörös Hadsereg megjelenése

nem egy békés hatalomátvétel jele. A következő hat hétben a front a fogaskerekű vonala közelében maradt. A környéken ezerszámra ölték meg a civileket és a katonákat; a nyilaskezes különítmények a fronttól néhány lépésre három zsidó kórház betegeit mészárolták le; sebesült foglyokat lőttek agyon mindkét oldalon; és a Vörös Hadsereg katonái kedvükre erőszakoltak és fosztogattak. Amikor végül 1944. február 11-én a megmaradt német és magyar csapatok megpróbálták kitörni a Várból nyugat felé, a fogaskerekű alsó végállomása környékén az utcákat holttestek és autóroncok borították.

Ungváry az 1990-es évek végén hívta fel magára először a figyelmet. Egyike volt azoknak, akik súlyos kritikával illették azt a híres (és hírhedt) német vándorkiállítását, amely a Wehrmacht, a német reguláris csapatok kelet-európai és balkáni bűneit mutatta be. Egy magánpénzezből fenntartott hamburgi intézet rendezte a kiállítást, mely sikeresen lerombolta azt az önfelmentő német mítoszt, hogy az elkövetett bűnökért és kiváltképp a zsidók lemészárlásáért kizárólag az SS-t terheli a felelősség. A kiállítás erkölcsi és politika jelentőségének sajnos sokat ártott a tervezők dogmatikus ügybuzgalma és elharmarkodott általánosításai. Bogdan Musial lengyel történész bebizonyította, hogy számos fényképen, amelyek állítólag a Wehrmacht kegyetlenkedéseinek lenygel, ukrán és orosz áldozatait mutatták, valójában az NKVD, a szovjet politikai rendőrség áldozatai voltak láthatók. Ungváry pedig egy emlékezetes tanulmányában bebizonyította, hogy a képeken szereplő, feltételezetten a Wehrmachthoz tartozó gyilkosok közül többen nem is németek voltak, hanem magyarok, finnek meg horvátok. Ungváry elfogulatlanságát tanúsítja, hogy patriotaként és egy katonadinasztia büszke sarjaként is természetesen tartotta a magyar kegyetlenkedések leleplezését. De ennél is továbbment, amikor azt állította, hogy a közel ezer fénykép mindössze

10 százaléka mutat valóban a Wehrmacht által elkövetett bűnöket. Ungváry gondosan megkülönbözteti az ártatlan zsidók legyilkolását a partizánháborúval járó, mindkét oldalt jellemző brutalitásoktól. Ugyancsak megkülönbözteti a tényleges gyilkosokat – gyakran csak egy maréknyi géppisztolyos SS-t – azoktól, akik a zsidókat összegyűjtötték, őrizték és a kivégzés helyére terelték. E megkülönböztetésekkel nem az a célja, hogy felmentse a bűntársakat, hanem hogy megmutassa, milyen hatalmas tömeg vett részt a „végső megoldásban”: egyszerű német katonák, ukrán, észt, lett, litván civilek és SS-ek, magyar és román katonák és csendőrök, cseh, francia, holland és norvég rendőrök, és így tovább. Egyedül Szerbia esetében lehet egyértelműen kijelenteni, hogy kizárólag a német reguláris csapatok gyilkolták a zsidókat és a szerbeket.

Musial, Ungváry és mások támadásai nyomán Németországban 1999-ben bezárták a Wehrmacht-kiállítást, és e képek tervezett New York-i bemutására sem került sor. A bírálók érveinek további súlyos következményei is lettek. Munióciót adtak azoknak a németeknek, akik tagadják a Wehrmacht bűnrészeségét a holokausztban, s kaptak azon a gondolaton, hogy nem egyedül az SS-t terheli a felelősség a gyilkosságokért, és még csak nem is a németeket általában, hiszen így vagy úgy európaiak milliói vettek részt a népirtásban. A magyar fegyveres erők második világháborús történetéről írott újabb könyvében (angol fordítása nincs még) Ungváry elsőként közöl részletes térképet azokról a szovjetunióbeli helységekről, ahol a magyar megszálló hadsereg döntő szerepet játszott a zsidók módszeres kiirtásában.

Ungváry kutató az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézetében (továbbá elismert tokaji borszakértő és -termelő). Kétségtelenül a magyar tudományos élet egyik leginspirálóbb egyénisége, s eközben olyan közéleti szereplő is, akinek megnyilvánulásai jelentős izgalmat szoktak kelteni a médiában. A probléma az, hogy olykor – és ez a Budapest ostromára is vonatkozik – politikai üzenete nehezen kö-

* ■ Az első magyar kiadás: Budapest ostroma. Corvina, Bp., 1998. Deák István recenzója a *New Republic* 2005. augusztus 15-i számában jelent meg.

vethető. Állhatatosan kutatva azt, amit az igazságnak tart, Ungváry nem kíméli sem a jobb-, sem a baloldalt. Keményen és nyilvánosan bírálta a Magyarország korábbi, konzervatív-nacionalista kormánya által létrehozott és nagy vitákat kavarázó Terror Házát azért, hogy eltúlozva mutatja be a kommunisták kegyetlenkedéseit, viszont nem szentel kellő figyelmet a jobboldali kormányok gyilkos antiszemitizmusának a második világháború idején. De fellépett a gróf Teleki Pál körüli kultusz ellen is, aki 1941-ben miniszterelnökként inkább az öngyilkosságot választotta, semhogy támogassa a németeket Jugoszlávia megtámadásában; viszont engesztelhetetlen zsidógyűlölő volt.

Sokan úgy látják, Ungváry túlságosan is hangsúlyozza, hogy a bolsevizmus és a nácizmus egyaránt bűnöző rendszer; és egyetért azzal a különösen Németországban egyre népszerűbb állásponttal, hogy Németország épp időben támadta meg a Szovjetuniót, megelőzve a Németország elleni szovjet támadást. Egy sajnos csak magyarul olvasható fontos szakcikkében erős bizonyítékokat vonultat fel amellett, hogy 1941-ben Sztálin a náci Németország megtámadására készült. Ungváry nem állítja – mint némely német nacionalista történész –, hogy a németek preventív háborút viseltek volna; szerinte valójában két gonosz agresszor csapott össze 1941 júniusában. Amire az ember kénytelen azt az ellenvetést tenni, hogy hát mégis csak Németország küldte bombázórepülőit, tankjait és katonáit Szovjet-Oroszországba, nem pedig fordítva. Ungváry kölcsönös agresszió tézise nem képes számot adni arról sem, hogy a Barbarossa hadművelet miként lephette meg annyira Sztálint, hogy a Szovjetunió szinte azonnal katonák millióit és ipari bázisának csaknem a felét elveszítette.

Nehéz lenne vitába szállni Ungváryval, amikor leírja a Vörös Hadsereg katonáinak gyakran felháborító viselkedését a felszabadított Budapesten. Ám ő maga is gyakran elismétli, különösen a magyar hadseregről írt könyvében, hogy a Közép-Európában elkövetett szovjet bűnöknek volt előzményük, éspedig a tengelyhatalmak

megszálló erőinek felháborító viselkedése a Szovjetunióban. Az ok és okozat kérdése nem simítható el az egyenlő bűnök felemlegetésével. Igaz, a németek, magyarok és társaik Ukrajnában ritkán erőszakoltak meg nőket vagy irtottak ki egész családokat részeg önkívületben, mint a Vörös Hadsereg katonái tették Közép-Európában. Mindezt azonban össze sem lehet hasonlítani azzal, hogy a németek módszeresen legyilkoltak mintegy ötmillió kelet-európai zsidót, és elpusztítottak, főként kiéheztetéssel, legalább hárommillió szovjet hadifoglyot. A szovjet, ukrán és lengyel partizánok – akár kommunisták voltak, akár nem, sőt éppenséggel antikommunisták – habozás nélkül kínozták, csonkították és ölték meg foglyaikat. (Kivéve ott, ahol a nacionalista, de nem bolsevik partizánok és a magyar megszálló erők hallgatólagosan meg egyeztek a kölcsönös türelemről.) De az is igaz, hogy a szovjet hadvezetés főbenjáró bűnnek tekintette, ha katonái megadják magukat az ellenségnek; ami sok magára maradt és bekerített szovjet egységet arra kényszerített, hogy elbújjon az erdőben, és csatlakozzon a partizánokhoz.

Magyarország 1941. június 26-án, négy nappal a német támadás megindítása után csatlakozott a Barbarossa hadművelethez. Mint Ungváry is kifejti, részben azért, nehogy túl későn, jóval Románia, Szlovákia és Horvátország után csatlakozzon, és így hálátlanak tűnjék a Führer szemében, aki pedig hozzásegítette Magyarországot, hogy visszazerezzen egyes, 1918 után Romániához, Csehszlovákiához és Jugoszláviához csatolt területeket. De szerepet játszott ebben az ellenforradalmi rezsim kéréllhetetlen antikommunizmusa is. A háború azonban, mint Ungváry rámutat, népszerűtlen volt Magyarországon, különösen a szegények milliói között, akik nem félték a kommunizmustól.

A *Budapest ostromában* és a magyar hadseregről írt könyvében Ungváry meggyőzően bizonyítja, milyen nevetéségesen felkészületlen volt az ország egy nagyobb háború megvívására. Miközben az otthoniak úgy éltek, mint a békeidőkben, a hadsereg olyan miniatűr olasz tankokkal vonult a frontra,

amelyeket egy puszkagolyó is át tudott lyukasztani, továbbá magánautókkal és vállalatoktól elkobzott teherautókkal, parasztszekerekkel (amelyeknek legalább a hóban és sárban hasznát is vették) és kerékpárokkal. A hadjáratban részt vevők közül a magyaroknak volt létszámukhoz képest a legkevesebb fegyverük; egy-egy csapat gyakran lőfegyverek nélkül ment a lövészárkokba, abban bízva, hogy átveheti a felváltandó bajtársak fegyvereit. Mindez magyarázható az ország szegénységével és azzal, hogy a párizsi békeszerződés csak egy miniatűr hadsereg fenntartását engedélyezte Magyarországnak. De akkor miért kellett hadba vonulnia, hiszen a németek kezdetben nem is igényelték a magyar részvételt?

E hiányosságok eredménye egy olyan katonai vereség lett, amelyhez semmi sem fogható az ország vesztett csatákban amúgy gazdag történetében. 1942–1943 telén, amikor a németek megadták magukat Sztálingrádnál, megsemmisült a Második Magyar Hadsereg is – azaz a fronton lévő egész magyar haderő. A mintegy kétszáz ezer magyar katona többsége elesett, fogságba került, meghalt tifuszból vagy megfagyott. A katonák sorsában körülbelül negyvenezer zsidó munkaszolgálatos osztozott. Ha nem ölték meg őket a magyar őrök, akkor vagy meghaltak a kegyetlen orosz télben, vagy szovjet fogságba estek, ahol ugyanolyan rosszul bántak velük, mint a „keresztény” katonákkal.

Alighanem Ungváry az első történész, aki dokumentálja, hogy a fronton több olyan magyar alakulat is volt, amelyben románok, szlovákok vagy ruszinok (avagy kárpát-ukrajnaiak) alkották az abszolút többséget – az ő harci kedvük még a besorozott magyar anyanyelvű parasztokeket is alulmúlta. Érdekes, hogy szovjet támadás idején nem egy zsidó munkaszolgálatos is felszedte az eldobott fegyvereket, hogy a támadók ellen fordítsa. Ungváry azt írja, a zsidók is a magyar elnyomást választották volna a szovjet hadifogolytáborok helyett; más szerzők viszont, akik között egyaránt vannak zsidók és antiszemíták, azt állítják, hogy sok zsidó azért fogott fegyvert, hogy partizánként harcolhasson

a náci ellen. Néhányan ez utóbbiak közül aztán kommunista felszabadítóként tértek vissza Magyarországra. A zsidó munkaszolgálatosok sem voltak egyformák, kinek ilyen, kinek olyan volt a politikai meggyőződése.

Miután a Második Magyar Hadsereg a Donnán megsemmisült, a kormány óvatosan vizsgálni kezdte annak lehetőségét, hogy Magyarország a nyugati szövetséges erőknek adja meg magát – csak hogy azok nem mutatkoztak. 1943 végére Magyarország sok szempontból jószerivel semleges ország lett, amitől Hitler elvesztette a türelmét, és 1944. március 19-én a német csapatok megszállták a területét. A németek célja az volt, hogy megakadályozzák Magyarország kilépését a háborúból, és egyben megoldják a „zsidókérdést” is. A zsidótörvények és a sajtó állandó antiszemita agitációja ellenére még mindig nyolcszáz ezer ember minősült a törvény szerint zsidónak az országban. Ez volt a legnagyobb még meglévő zsidó közösség Hitler Európájában; többségük teljesen normális életet élt, néhányan pedig egyenesen jól jártak.

A német megszállás nemcsak hogy nem váltott ki ellenállást Magyarországon, de Horthy Miklós kormányzó, az ország koronázatlan félalkotmányos vezetője, a náci nyomásának engedve még egy náci barát kabinetet is kinevezett, amely aztán mindent megtett, hogy a lakosságot és a gazdaságot a háború érdekében mozgósítsa. Ezenkívül pedig megkezdte a zsidók deportálását a német kézen lévő területekre. 1944 májusa és júliusa között Adolf Eichmann és a magyar hatóságok mintegy 437 000 zsidót küldtek Auschwitzba. Július elején azonban Horthy végre határt szabott a deportálásoknak, és megtiltotta a 200 000 budapesti zsidó bevonulását. 1944 decemberében, amikor a város ostroma megkezdődött, még sokan éltek közülük.

A Vörös Hadsereg 1943 és 1944 folyamán egyre közelebb került a magyar határokhoz. 1944. augusztus 23-án, Románia átállása után hirtelen szovjet és román csapatok jelentek meg az akkor magyar fennhatóság alatt álló Erdély északi részén. Én akkor munkaszolgálatosként azon a

környéken tartózkodtam, és egy mindaddig elképzelhetetlen látványban volt részem: láttam menekülni a német hadsereget. Piszkos és lerongyolódott katonák a gyalogságtól, a légi-erőtől és a tengerészettől, kelet-európai segéderők, román és szovjet hadifoglyok, gyalogosan vagy vagonokba zsúfolva, akik – amint alkalom adódott – kirohantak a földekre rágcshálható napraforgómagot szedni.

A magyarok most már eljutottak oda, hogy akár a gyűlölt bolsevik ellenségnek is megadták volna magukat. A próbálkozás azonban kudarcot vallott, mert október 16-án SS-katonák és ejtőernyősök letartóztatták a kormányzót, és helyére Szálasi Ferencet, a fasiszta nyilaskeresztes párt zavaros fejű vezérért állították. A „nemzetvezető” a „koronatanács” 1944. november 2-i első ülésén végig a magyar–japán kapcsolatokról szónokolt, meg arról, hogy a németeknek, Japánnak és Magyarországnak fel kell osztaniuk egymás között az ázsiai térséget. Szálasi volt a németek utolsó támasza. Hatalomra jutásakor a Vörös Hadsereg már mélyen bent járt Magyarországon, és megnyert egy döntő tankcsatát a magyar fővárostól mintegy 75-80 kilométerre keletre. A *Budapest ostroma* elején Ungváry közli annak a telefonbeszélgetésnek az átiratát, amelyet Sztálin folytatott 1944. október 28-án Rogyion Malinovszkij marsallal, a Második Ukrán Frontnak nevezett hatalmas hadseregcsoporthoz. Sztálin utasította Malinovszkijt, hogy öt napon belül foglalja el Budapestet, amint Ungváry meggyőzően bizonyítja – lehetetlen feladat volt. A szovjet diktátor azért volt ennyire türelmetlen, mert demonstrálni akarta a nyugati szövetségeseknek, hogy Magyarország az ő érdekszférájába tartozik. Ez a feszített tempó hatalmas veszteségeket okozott a szovjeteknek. Sztálin végül úgy döntött, egy másik hadseregcsoporthoz, a Fjodor Tolbuhin marsall vezette Harmadik Ukrán Frontot is átirányítja Szerbiából Magyarországra. Ez a hadseregcsoporthoz aztán Budapesttől messze délre kelt át a Dúnán, és míg Malinovszkij erői közvetlenül a fővárostól délre igyekeztek átkelni, Tolbuhin katonái délnyugati irányból nyomultak be a Dunántúlra,

ahol úgyszólván semmi ellenállásba nem ütköztek. December 24-én aztán hirtelen körbezárták a várost.

Ha Sztálinnak politikai okokból volt szüksége Budapest elfoglalására, Hitler is hasonló politikai jelentőséget tulajdonított a város megvédésének. Ezenkívül az ország délnyugati részén fekvő magyar olajmezőket – a Harmadik Birodalom utolsó ásványi üzemanyagforrását – is meg kellett védenie. Így azután, miközben a szovjet hadsereg Lengyelország közepén Varsó megtámadására készült, Hitler erről a frontról kivonta a kiváló Negyedik SS Páncélos Hadtestet és Magyarországon vetette be. Ezzel már a keleten bevetett német tankok fele Magyarországon volt, és Magyarország Hitler kedvenc csataterévé vált. Budapest visszafoglalása érdekében Hitler később a legjobb nyugati erőt, a Hatodik SS Páncélos Hadsereget is átdobta Magyarországra.

Januárban az oroszok áttörték a központi frontot Lengyelországban, és néhány héten belül már csak negyven mérföldre voltak Berlintől. De még ez az életveszély sem tántorította el Hitlert attól, hogy további csapatokat küldjön Magyarországra, és újabb meg újabb offenzívákat rendeljen el. Ha belegondolunk, tulajdonképpen elképesztő, hogy március végén, amikor az amerikai erők már Frankfurtban voltak, a Vörös Hadsereg pedig épp csak néhány kilométerre Berlintől, hatalmas német hadseregek tartották magukat Norvégiában, Dániában, Hollandiában, a balti államokban, cseh területen, Ausztriában, Horvátországban, Olaszországban és Magyarországon.

Amikor Budapestet 1944 karácsonyán bekerítették, néhány villamos még át tudott menni a frontvonalakon a karácsonyi bevásárlásból megtérő utasaival. Családtagok hívták egymást telefonon, hogy közöljék a hírt: „Iván megérkezett!” És amikor a magyar központi katonai parancsnokság felhívott néhány helyi laktanyát és rendőrőrsöt, gyakran már oroszok vették fel a kagylót. De az ostromnak ez a színes és némiképp romantikus pillanata hamar elmúlt. Rettenetes harcok következtek. Minden magán- és közszolgáltatás összeomlott. Először a villamosok álltak le; aztán be-

zártak a boltok (kivéve néhány pékséget, amelyek még elképesztően sokáig kintartottak); később már áram, gáz és telefon sem volt, és végül víz sem folyt a csapokból – legfeljebb a város néhány pontján. És történt mindez egy olyan városban, ahol közel nyolcvanezer német és magyar katonára és jóval több mint nyolcszáz ezer civil esett csapdába. Ungváry bizonyos büszkeséggel számol be arról, hogy Leningrádnál – ahol több volt a civil, és az ostrom kilencszáz napig tartott – a harcok nem a városon belül folytak, mint Budapesten; hogy Sztálingrádban a civilek többségét még a németek érkezése előtt kitelepítették, nem úgy, mint Budapesten; hogy Berlin és Bécs ostroma rövidebb ideig tartott; és végül, hogy Róma, Párizs, Brüsszel, Amsterdam, Oslo, Koppenhága, Athén, Szófia, Bukarest és Belgrád mind szinte harc nélkül esett el. A fővárosok közül csak Varsó sorsa volt még Budapesténél is tragikusabb.

Súlyosbította a helyzetet, hogy az ostromlott városban nyoma sem maradt semmiféle központi hatalomnak. Miután a nyilaskeresztes kormány nyugatra menekült, körzeti pártszolgálatos különítmények harcoltak a hatalomért az állami és kerületi hatalmi szervek maradványaival, a rendőrséggel, valamint a magyar és német katonai parancsnokságokkal. Furcsa módon a város ostromlott részén megmaradt egyetlen nyilaskeresztes újság még február 9-én, a legteljesebb káosz közepén is arra szólította fel a házfelügyelőket, hogy a lakbéretet azonnal juttassák el a Városházára. Csak találgatni lehet, hogy ezt a parancsot végrehajtották-e az állandó ágyútűzben és bombázásban. De a szovjet bombázók nem okoztak akkora károkat Budapesten, mint az angol és amerikai bombázók Berlinben, Hamburgban vagy Drezdában. Amikor mindennek vége volt, kiderült, hogy a város lakóházainak többsége lakható maradt – már ha lakhatónak lehet tekinteni egy lakást, amelynek egyik része hiányzik (ahogy az a mi lakásunkkal történt), vagy egy hatalmas fel nem robbant bomba csücsül a fürdőkádban (mint egy barátoméknál), vagy az épület majdnem sértetlen, de belül a bútorokat összetörték, és a

zongora tele van ürülékkel – a felszabadítók üdvözlétele.

Ungváry gondosan kimutatja, hogy közel negyvenezer polgári személy halt nem természetes halált az ostrom alatt. De hogyan maradhattak annyian életben? A válaszhoz tudni kell, hogy Budapest több értelemben is régi vágású hely volt, újra megnyitható kutakkal, meleg és hideg vízü artézi forrásokkal. Mind a nagypolgári lakóházakban, mind a proletárok lakta bérházakban voltak nagy pincék, ahol minden bérlőnek megvolt a maga külön rekesze, amelyben szemet, tűzifát és ételmelet tarthatott. Aztán ott voltak a katonalovak is, valami harmincezer; az utcákon kóboroltak, és a kerti padokat meg a fák kérgét rágcsálták, míg a környékbeli éhes emberek nekik nem estek fejszékkal és konyhakésekkel. Az élet a pincékben szörnyű is lehetett, de alkalomadtán akár egészen kedélyes is, ahogy az sok visszaemlékezésből kiderül. Cipőviaszos dobozokba nyomkodtak valami kanócszerűséget, ezzel világítottak, ami épp elegendő fény volt nem egy tizenéves fiúnak és lánynak, hogy boldog beavatást nyerjen a szerelem titkaiba.

A harcok kimerítően hosszúak és kemények voltak, mint minden városi harc. Hitler erődnék nyilvánította Budapestet, de a hatalmasan elterülő városban nincs semmi erődszerű. Ungváry bemutatja, mennyire soknemzetiségű erők álltak egymással szemben: a szovjet oldalon a Szovjetunió összes nemzetisége, továbbá azok a baltiak, ukránok és lengyelek, akiket a Vörös Hadsereg szedett össze a felszabadított területeken, sokan közülük korábban hadifoglyok vagy nacionalista, szovjetellenes partizánok voltak. Még egy teljes román hadtest is harcolt a szovjet oldalon; derekasan küzdöttek, de néhányan a parancsnokkal együtt később mégis szovjet börtönbe vagy koncentrációs táborba kerültek. A másik oldalon a magyarok és a birodalmi németek mellett sok osztrák volt, meg az SS-be besorozott helyi népi németek, akik gyakran nem is tudtak németül, vagy olyan dialektust beszéltek, amit a birodalmi németek nem értettek. Ehhez jöttek még az önkéntesek, akiket az SS a

Szovjetunió népeiből toborzott, valamint elzásziak, franciák, szerbek, szlovákok, spanyol önkéntesek, skandinávok és mások.

A csapatok minőségében rendkívül nagy eltérések voltak: a szovjet csapatok egy része vezetők nélkül sodródókból vagy egyenesen dezertőrökből állt, akik senkinek sem engedelmeskedtek. Nem mintha a reguláris szovjet katonák engedelmeskedtek volna tisztjeiknek. Budapesten gyakori látvány volt, hogy részeg katonák ökölharcba bocsátkoznak a tisztekkel, vagy tekintet nélkül a rangkülönbségekre ordítognak egymással. Ha nem lettek volna elit „gárdái” és rohamcsapatai, a Vörös Hadsereg aligha jutott volna messzire. A német oldalon szintén nagy minőségbeli különbségek voltak, a birodalmi német Waffen SS teljes odaadásától a helyiekből toborzott Waffen SS-egységek viszonylagos megbízhatatlanságáig. De az összes németet hajtotta a felismerés, hogy a kapituláció minden valószínűség szerint számára – azonnali vagy lassú – halált jelent. A magyar csapatok minősége a gyengétől a borzalmasig terjedt – ha hihetünk a német parancsnokoknak, akik a háború után egymással versengve hibáztatták Hitlert és a magyarokat a budapesti katasztrófáért. Tény, hogy a legtöbb magyar katonának, ahogy Ungváry is írja, csak egy vágya volt: civil ruhát találni és elvegyülni a lakosságban. A legszívósított látványt azok a postások, villamosvezetők és rendőrök nyújthatták, akiket a nyilaskeresztes vezetők minden kiképzés és használható fegyverek nélkül harcra küldtek. Ami azt illeti, volt olyan rendőr zászlóalj, amelyiket csak azután semmisítettek meg a szovjet parancsnokok, hogy előbb megbizonyosodtak e furcsa, kék egyenruhás és franciás sisakos ellenállók nemzeti hovatartozásáról. Az egyedüli elszánt magyar harcsopek a rögtönzött zászlóaljakra szervezett, főleg középiskolás és egyetemista önkéntesek voltak. Örök rejtély, miért vélték értelmesebbnek a főváros lerombolását és saját korai halálukat.

A Vörös Hadsereg először a város keleti részére, Pestre összpontosította erőit, és fokozatosan nyomult a külvárosokból a központ felé. Egyes kör-

nyékeken alig vagy egyáltalán nem voltak harcok, s a lakosság azt is alig vette észre, ha átkerült a front másik oldalára. Pest keleti részén, ahol a felszabadulást megelőző utolsó két hétben éltem, a Vörös Hadsereg megjelenését csak az jelezte, hogy a szomszédos épületről hirtelen eltűnt a német nehéz aknavető egység. Nem mintha sokat harcolt volna: csak napi egyszeri vagy kétszeri töltésre volt elegendő lőszer. A többi időt a fiatal kölni katonák azzal töltötték, hogy barátkozni próbáltak a pincékben meghúzódó fiatal nőkkel – csupa bujkáló zsidóval.

Az első hullámban érkező szovjet katonák sokkal érettebbnek látszottak a németeknél. Szőrmesapkájuk volt, zsíros, de nagyon célszerű bélelt egyenruhájuk, a csizmájuk szárába kanalat dugtak, a hátukon kis zsák, amit egy szál madzag tartott, ebben volt, úgy tűnt, minden földi vagyonuk. A mi felszabadítóink majdnem teljes csendben érkeztek, és barátságosak voltak. A csöcselék később jött, és velük a totális káosz, az őrjítő bizonytalanság a katonák szándékai felől. A németekkel, de még a nyilasokkal is viszonylag egyszerűen ment a dolog: vagy elfogadták az ember hamis papírjait, vagy sem, s csak az utóbbi esetben volt halálos veszedelemben. A Vörös Hadsereg katonái lazábban ellenőrizték sebtében fabrikált új papírjainkat, viszont hogyan lehet eldönteni egy pillanat alatt, amikor még van esély a menekülésre, hogy vajon melenyíj robot, „kis munka”, amire felszólítanak – annyi csak, hogy segíts arrébb tolni egy ágyút –, vagy egy végtelen utazás Szibériába, ahonnan aligha lesz visszatérés? Ha a nőknek a pincében azt mondják, jöjjenek krumplit pucolni, ez tényleg ennyit jelent, vagy egy rettenetes éjszakát egy csomó részeg katonával, akik közül sokan még betegek is? Mindeközben a náci házmester, aki addig pénzért bújtatta a zsidó nőket, egyre kétségbeesettebben követelte tőlük, hogy védjék meg őt és családját a Vörös Hadsereg támadásaitól. „Végül is – mondogatta –, ti, zsidók hívtátok be az oroszokat.” Amerre csak néztünk, a kiáltó ellentmondásba ütköztünk a valóság és a harsány szocialista realista plakátok között, amelyek a

„szovjet ember” felsőbbrendűségét hirdették.

Pesten sokfelé súlyos harcok folytak, és az úgynevezett nagy gettót csak 1945. január 16-án szabadították fel, két nappal azelőtt, hogy az utolsó német és magyar csapatok a Dunán átkelve nyugatra menekültek. Az, hogy a magyar fővárosban legalább százhuszezer zsidó túlélte a háborút, olyan csodával határos történet, amelyet sokszor elmeséltek már, bár Nyugaton még mindig alig ismerik. Most érzük be annyival, hogy a zsidók teljes megsemmisítésére nem került sor még azután sem, hogy a nyilasok hatalomra kerültek, és Eichmann visszatért Budapestre, hogy befejezze munkáját.

Igaz, hogy erődítések építésére az osztrák határon körülbelül ötvézezer zsidót, többnyire gyalog, nyugatra hajtottak. (Auschwitz addigra már nem működött.) Az is igaz, hogy a deportáltak többsége elpusztult a magyar katonák, a nyilas különítmények és az osztrák parasztsuhancok ütlegei alatt. De a budapesti zsidók többségét vagy az újonnan létesített gettóba terelték – ez volt az egyetlen ilyen intézmény akkor Európában –, vagy a semleges országok diplomatai vették védelmükbe, akik az úgynevezett védett házakban helyezték el őket – ez volt a „kis” vagy „nemzetközi gettó”. Hogy ezeket a gettókat egyáltalán fel lehetett állítani, az első sorban annak volt köszönhető, hogy a nyilaskeresztes vezetés nagyon szerette volna megszerezni a Vatikán, Svédország, Svájc és más semleges országok elismerését. Az előkelő nemzetközi rang kivívása még a magyar zsidóság teljes megsemmisítésénél is fontosabbá vált a kormány számára.

A nagy gettó hetvézezer és a nemzetközi gettó harmincezer lakóján túl még legalább huszezer zsidó bujkált a városban hamis papírokkal, nem zsidó szomszédai segítségével. Amikor már szinte mindenki bujkált – a többség azért, hogy megússza a katonai szolgálatot vagy a nyugatra evakuálást –, és a Vörös Hadsereg közeledtével felrémlt a szörnyű megtorlás lehetősége, a zsidó ismerősök bújtatása eléggé széles körű gyakorlattá vált. Ugyanakkor, a magyar tör-

tételemben először, főbenjáró bűnnek számított a zsidók rejtegetése, sőt még az is, ha valaki elmulasztott feljelenteni egy bujkáló zsidót – és néhány „igaz keresztény” valóban vállalta ezt a legnagyobb áldozatot.

A legrosszabbul talán azok jártak, akik a nemzetközi gettóban voltak, mert a Raoul Wallenberg, Carl Lutz svájci konzul, Angelo Rotta pápai nuncius és mások által nyújtott nagyvonalú védelem a fegyveres védelemre nem terjedt ki. Ezekben a házakban tehát szinte minden éjszaka razizáltak a fegyveres nyilas huligánok; az embereket a Duna-partra vonszolták, lelőtték és a folyóba lökték. Ungváry becslése szerint legalább három ezren végezheték így – többségében iskolázottabb és gazdagabb zsidók, akik jó kapcsolataiknak köszönhetően szereztek korábban konzuli védelmet tanúsító valódi vagy hamis menlevelet.

A szegényebb zsidók a nagy gettóban sinylódtek, ahol a gettót körülvevő fal és a rendőrráőrök némi védelmet nyújtottak. A város csekély élelemmel is ellátta őket, már ameddig még egyáltalán volt élelem. Így is sokan meghaltak: a gettóba zsúfoltaknak nem voltak élelmiszer-tartalékaik, s az utcákon nyilaskeresztes bandák randalíroztak. Ungváry szerint volt egy közös SS–nyilaskeresztes terv, hogy az utolsó pillanatban a nagy gettó összes lakóját kiirtják, de egy renegát nyilas tiszt és Gerhard Schmidhuber Wehrmacht-tábornok (aki később meghalt a kitörés során) villámakciója ezt megghiúsította. Egyelőre nincs bizonyíték arra, hogy csakugyan létezett ilyen gyilkos terv.

A felszabadult gettó túlélői hamar megtanulták, hogy attól, hogy valaki zsidó túlélő, még nem kedvesebb a szovjet katonák szemében. A felszabadított zsidók közül egyeseket összefogdostak, és Szibériába vezényeltek, kitöltendő egy rejtély, minek alapján megállapított hadifogolykvótát. De általánosságban elmondható, hogy Pesten az élet elképesztő gyorsasággal visszatért a normálisnak nevezhető mederbe: a parasztek kezdtek élelmiszert szállítani aranyért vagy a családi vagyonért cserébe; Budán még folytak a harcok, de Pest központjában már kinyitott egy mozi.

Az *Orjoli csata* című szovjet filmet vitették, így részesítve a közönséget a feszültség kétszeres élményében: először a filmvászon nézhetette meg, hogyan bombázzák és géppuskázzák a szovjet repülőket az ellenséget, majd a moziból kijövet élőben az utcán. (Azt hittem, csak az én emlékeimben él ez a rendkívüli mozielőadás, de a nagyon alapos Ungváry is rátalált a történetre, és bevette könyvébe.) Sőt 1945. február 4-én, amikor Budán még mindig dúlt a háború, a pesti forradalmi népbíróság már halálra ítélte két háborús bűnöst. Egy köztéren akasztották fel, miután a zsidó túlélők majdnem meglincselték őket.

Január 18-án, miután megmaradt csapataik átvonultak Budára, a németek felrobbantották a még ép három hidat is Budapest hét gyönyörű, a Ferenc József-i kor vérmes reményeit idéző hídja közül. Ezután jó néhány héten át csak a legvakmerőbbek tudtak átkelni a város egyik feléből a másikba, a Duna recsegő-ropogó jegén gyalogolva vagy evezős csónakkal. A jégtáblák közti veszélyes csónakázásra főleg a Vörös Hadsereg katonái vállalkoztak az általuk felszabadított hajókkal – köztük verseny szkiffekkel. A révészek általában beérték egy üveg pálinka fizetéssel.

Buda védőit közben a szovjetek mind szorosabb gyűrűbe fogták, míg végül csak a Várhegy maradt nekik, e történelmi magaslat, amely a középkor óta királyi rezidencia. A Várhegyen és különösen a hegy gyomrában húzódó kazamatákban és alagutakban minden képzeletet felülmúló állapotok uralkodtak. Főként az újabb keletű visszaemlékezésekre támaszkodva Ungváry leírja a sebesült katonák és civilek ezreinek szívszorító helyzetét, akik elevenen rohadtak meg a hőségben és a mocsokban olyan föld alatti kórházakban, amelyekben nem volt sem élelem, sem világítás, sem gyógyszer.

Hitler megtiltott minden kitörési kísérletet. Az utolsó készleteket szállító vitorlángép már napokkal korábban leszállt, és ejtőernyőn sem dobtak le újabb készleteket, amikor végül a német parancsnok, Karl Pfeffer-Wildenbruch, a Waffen SS tábornoka úgy döntött, hogy csapatai maradékaival kitör az ostromgyűrűből. A németek

jellemző módon szinte sohasem konzultáltak a magyar városparancsnokkal. Február 11-én éjszaka huszonnyolcezer német és magyar katona kezdett leereszkedni a Várhegy oldalán; nyomukban több ezer civil – köztük babakocsit toló családok – tapos-ta a havat és a jeget. Furcsa módon a Vörös Hadsereg sok katonája pánikba esett, és elszaladt a menekülő ellenség elől, ám az oroszok hamar összeszedték magukat, és lekaszáltak a menekülőket. Pfeffer-Wildenbruch, Hindy Iván magyar tábornok és más főtisztek megpróbálták elmenekülni egy patak fölött húzódó hosszú csatornába keresztül, de a víz feldagasztotta ruhájukat, úgyhogy ki kellett mászniuk a csatornafedőknél, és elfogták őket. Mindössze hétszáz-an jutottak át a német–magyar oldalra, néhány tuat kilométerre Budapesttől nyugatra.

1944. december 22-én Magyarországnak demokratikus koalíciós kormánya született, amelyet a szovjetek a kelet-magyarországi Debrecenben alakítottak. A kormányfő és két miniszter a régi rezsim tábornoka volt, a többi kormánytag, köztük néhány kriptokommunista, náciellenes körből érkezett, s csak a két hivatalosan is kommunista kormánytag jött Moszkvából. Mondani sem kell, hogy a kormánynak – és az új nemzetgyűlésnek is – csak annyi hatalma volt – és, ami azt illeti, ennivalója is csak annyi –, amennyit a szovjetek biztosítottak számára. Az ellentáborban Szálasi Ferenc továbbra is hirdette a maga elvadult utópiáit, alárendeltjei pedig terrorizálták Magyarországnak azt a kis részét, amely még a hatalmuk alatt állt. Március végén az egész nyilaskeresztes rezsim Ausztriába menekült, több százezer magyarral és a magyar nemzeti vagyon nagy részével, köztük Szent István koronájával és a Nemzeti Bank aranykészletével. Egy évvel később Szálasi, kormánya tagjait, valamint a Horthy-rendszer náci barát vezetőit kivégezték Budapesten. A volt kormányzónak megengedték, hogy Portugáliában telepedjék le.

Egy éven belül Budapest megint az a nyüzsgő főváros lett, ami volt, de némi épület még hatvan évvel az ostrom után, most is magán viseli a gép-

puskatüzek és az aknavetőket nyomait. Az 1956-os forradalom idején a szovjet hadsereg ismét megostromolta a várost, amelyet ez alkalommal néhány ezer egyetemista és fiatal munkás védett. Molotov-koktéjjaik hatásosabbnak bizonyultak az új szovjet óriástankok ellen, mint 1944–1945-ben a tankelhárító fegyverek.

Ungvárynak teljesen igaza van abban, hogy rendkívül nehéz bevenni azt a várost, amelynek védői készek feláldozni a lakosságot és önmagukat is. A Vörös Hadsereg és a román csapatok mintegy hetvenezer embert vesztettek a fővárosért vívott harcban és az ehhez kapcsolódó akciókban; a Magyarországon meghalt szovjet katonák közül minden második Budapestért adta az életét. A német és a magyar veszteségeket szinte lehetetlen megbecsülni, de a szovjetekénél kisebbek voltak. Szovjet szempontból Budapest ostroma kudarcok sorozata – jegyzi meg Ungváry. Vagy, ahogy egy szovjet tábornok írta, „vezérkarunk terveit, melyek szerint december végén Bécset és 1945 márciusában Dél-Németországot kell elérni, döntő részben a magyar főváros hosszú ostroma borította fel”. Azaz német szempontból az ostrom bizonyos megszorításokkal sikeresnek mondható, hiszen hátráltatta a bosszúszomjas szovjet csapatok megérkezését a németek lakta területekre. Ha valóban ez lett volna a németek célja, akkor tetteik stratégiai szempontból akár még elismerést is érdemelnének; csak hogy Hitler szinte az utolsó pillanatig bízott a végső győzelemben, tábornokai pedig túl gyengék vagy gyávák voltak, semhogy önállóan cselekedjenek a német nép valódi védelmében.

Ungvárynak magyar szempontból abban is igaza van – amint az epilógusban megállapítja –, hogy a magyarok által hozott „áldozat volt a három közül a legértelmetlenebb”. Kiderül azonban, hogy itt nemcsak a németek oldalán küzdő magyar katonák reménytelen és önpusztító harcáról beszél, hanem a két gonosz agresszorról szóló tézisést is megismétli: „A magyar katona – bármelyik oldalhoz is csatlakozott – csak statisztája lehetett az ország feldúlásának.” Én ezt másképp látom. Bár a Vörös Hadsereg

sok katonája pusztítóan viselkedett, és senki ép ésszel nem vitathatja a sztálini rendszer borzalmait, mégis csak a Vörös Hadsereg katonáinak áldozata vetett véget a háborúnak, és tette lehetővé Magyarország újjáépítését. Miután Sztálingrádnál megállították a németeket és szövetségeseiket, hogy remélhette bárki, hogy a Vörös Hadsereg nem fogja egészen Bécsig és Berlinig üldözni Oroszország megkínzóit? A Szovjetunió 1941. június 26-i magyar megtámadása elkerülhetetlenül vezetett a Vörös Hadsereg katonáinak Magyarországra érkezéséhez 1944 őszén.

Továbbá a szovjet rendszer bizonyos vonatkozásokban enyhült az évtizedek során, mint ahogy a magyarországi kommunizmus is. A kommunista uralom alatt a lakosság egyetlen csoportját sem próbálták módszeresen kiirtani, márpedig pontosan ezt tették a nácik 1944-ben a magyar zsidókkal, s tehették volna a többi ma-

gyarral is a „német faj” végső győzelme esetén. Elismeréssel kell adóznunk a Vörös Hadseregben harcoló katonák millióinak, akik olyan ellenséggel vívott harcban estek el, amely valóban „fasiszta szörnyeteg” volt. Bár meg lehet érteni a németek oldalán harcoló magyar önkéntesek idealizmusát is, csodálattal mégsem nekik, hanem a Budai Önkéntes Ezred harcosainak kell adóznunk, akik segítettek a Várhegyet visszafoglalni a németektől. Ugyancsak csodálattal kell adóznunk az ellenállók kicsiny és elszánt csapatának, akik mindenképpen értékes áldozatot hoztak, még ha csak néhány perccel tudták is megrövidíteni a Magyarországon zajló háborút. Talán nem lesz több alkalmam arra, hogy újra elmondjam ezt egy nagy amerikai folyóiratban, ezért hadd írjam le itt Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét. Nem olyan híres, mint megérdemelné, már csak azért sem, mert Magyarországon kívül sehol sem tudják rende-

sen kiejteni a nevét: parlamenti képviselőként tiltakozott Magyarország háborús részvétele ellen, és az antiszemita intézkedések ellen is szót emelt. Az egész országban egyedül ő fogadta a megszálló németeket pisztollyal a kezében 1944. március 19-én; ekkor meg is sebesült. Később ő vezette a nemzeti ellenállási mozgalmat, amiért a magyar nácik megkínózták, és 1944 karácsony éjszakáján felakasztották. És hadd említsem meg Stollár Bélát is, aki történetesen a nővérem vőlegénye volt, és ugyanezen a karácsony éjszakán Budapesten halt meg a magyar nácikkal vívott fegyveres harcban. Más magyarok százaival együtt ő is posztumusz „igaz ember” elismerést kapott a Yad Vashemtől. Az ellenállók és a zsidók megmentői ugyanis nem „csak statisztái voltak az ország feldúlásának”.

DEÁK ISTVÁN

Lakatos László fordítása